MEHNATNI MUHOFAZA QILISH TUSHUNCHASI

Kuchimov Nurbek nurbek2007k@iclod.com. Tel505013218
Jizzax davlat pedagogika universiteti Ijtimoiy fanlar pedagogika oliy maktabi fakuteti milliy g‘oya ma’naviyat asoslari va huquq ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich 321 25 guruh talabasi

Annotatsiya. Mehnatni muhofaza qilish xodimlarning hayoti va sog‘lig‘ini kasbiy xavflardan asrashga qaratilgan huquqiy va amaliy tizim sifatida dolzarb ahamiyatga ega. Maqolaning maqsadi ushbu tushunchaning mazmuni, huquqiy asoslari va amaliy ahamiyatini tahlil qilishdir. Tadqiqotda normativ hujjatlar va e’lon qilingan ilmiy manbalar hujjatli hamda qiyosiy-huquqiy tahlil, taqqoslash va umumlashtirish usullari bilan o‘rganildi; dala kuzatuvlari va so‘rovlar qo‘llanilmadi. Tahlil mehnatni muhofaza qilish tor ma’noda texnika xavfsizligini, keng ma’noda esa xodimlar hayoti va sog‘lig‘ini saqlashga qaratilgan huquqiy, tashkiliy va profilaktik choralar yaxlit tizimini anglatishini ko‘rsatdi. Uning huquqiy asoslarini konstitutsiyaviy kafolatlar, Mehnat kodeksi va maxsus qonun tashkil etadi. Xavflarni muntazam baholash, nazorat qilish, profilaktika choralarini qo‘llash va xodimlar ishtirokini ta’minlash jarohatlanish hamda kasb kasalliklari ehtimolini kamaytiradi. Kalit so‘zlar: mehnatni muhofaza qilish, kasbiy xavflar, texnika xavfsizligi, mehnat huquqi, xavflarni baholash, profilaktika choralari, xodimlar ishtiroki.

THE CONCEPT OF OCCUPATIONAL SAFETY AND HEALTH

Abstract. Occupational safety and health is significant as a legal and practical system aimed at protecting workers’ lives and health from occupational hazards. The article aims to analyze the concept’s meaning, legal foundations, and practical significance. It examines legislation and published academic sources through documentary and comparative legal analysis, comparison, and synthesis; no field observations or surveys were conducted. The analysis shows that, in its narrow sense, occupational safety and health refers to technical safety, while its broader

meaning encompasses an integrated system of legal, organizational, and preventive measures to protect workers' lives and health. Its legal foundations comprise constitutional guarantees, the Labour Code, and a special law. Regular hazard assessment and monitoring, preventive measures, and worker participation can help reduce the likelihood of occupational injuries and diseases.

Keywords: occupational safety and health, occupational hazards, technical safety, labour law, hazard assessment, preventive measures, worker participation.

KIRISH Mehnatni muhofaza qilish xodimlarning hayoti va sog‘lig‘ini mehnat faoliyati davomida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf-xatarlardan asrashga qaratilgan muhim ijtimoiy-huquqiy tizimdir. Uning mazmuni tor ma’nodagi texnika xavfsizligi bilan cheklanmay, xavflarni oldindan aniqlash, ularni nazorat qilish, profilaktika choralarini ko‘rish hamda xodimlar uchun xavfsiz va sog‘lom mehnat sharoitlarini yaratishni qamrab oladi. Ishlab chiqarish jarayonlarining o‘zgarishi va mehnat munosabatlarining murakkablashuvi ushbu tushunchaning huquqiy hamda amaliy mazmunini izchil yoritishni dolzarb etadi. O‘zbekistonda sohaning asosiy huquqiy negizi mehnatni muhofaza qilishga oid maxsus qonun va mehnat munosabatlarini tartibga soluvchi kodeks bilan belgilanadi. Ushbu hujjatlarda xavfsiz mehnat sharoitlarini ta’minlash, ish beruvchi va xodimlarning huquq hamda majburiyatlarini belgilash, mehnat jarayonidagi xavflarning oldini olishga doir talablar mustahkamlangan. Shunga qaramay, mehnatni muhofaza qilishni faqat texnik talablar yoki huquqiy normalar yig‘indisi sifatida talqin etish uning yaxlit mazmunini to‘liq ochmaydi. Xususan, tushunchaning tor va keng ma’nolari, huquqiy ifodasi bilan amaliy mazmunining o‘zaro aloqasi hamda xavflarni baholash va profilaktika choralarini qo‘llashdagi ish beruvchi va xodim mas’uliyatining o‘rni yetarlicha tizimli yoritilishini talab qiladi. Maqolaning maqsadi mehnatni muhofaza qilish tushunchasining mazmuni, huquqiy asoslari va amaliy ahamiyatini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda normativ

hujjatlar va e’lon qilingan ilmiy manbalar hujjatli hamda qiyosiy-huquqiy tahlil, taqqoslash va umumlashtirish usullari orqali o‘rganiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI Ilmiy adabiyotlarda mehnatni muhofaza qilish tor va keng ma’nolarda talqin qilinadi. Tor yondashuv uni texnika xavfsizligi bilan cheklab, asosan uskuna, ishlab chiqarish jarayoni va xodimning bevosita xavfsizligiga doir talablarni nazarda tutadi; keng yondashuv esa huquqiy, tashkiliy, texnik, sanitariya-gigiyenik va profilaktik choralarni yaxlit tizim sifatida qamrab oladi. Keng ma’noda mehnatni muhofaza qilish mehnat jarayonida xodimlarning hayoti va sog‘lig‘ini saqlashga qaratilgan chora-tadbirlar tizimidir. Xalqaro mehnat tashkilotining 155-son konvensiyasi ish bilan bog‘liq jarohatlanish va sog‘liqqa zarar yetishining oldini olishni, mehnat faoliyatiga xos xavflarni aniqlash va nazorat qilishni muhim yo‘nalishlar sifatida belgilaydi. Bunday yondashuvda xodim sog‘lig‘ini saqlash ish beruvchining mas’uliyati hamda xavflarni boshqarish bilan uzviy bog‘lanadi; O‘zbekiston qonunchiligida ham mehnatni muhofaza qilish huquqiy va tashkiliy majburiyatlar bilan mustahkamlangan. Tushunchaning mazmunini anglashda baxtsiz hodisalarning kelib chiqish mexanizmini izohlaydigan nazariy modellar ham ahamiyatga ega. H. V. Heinrichning domino nazariyasi hodisani unga olib keluvchi omillar ketma-ketligi orqali tushuntiradi va zanjirning muayyan bo‘g‘iniga ta’sir etish orqali hodisaning oldini olish mumkinligini ko‘rsatadi. James Reasonning “Shveysar pishlog‘i” modeli esa xavfsizlikni ta’minlovchi bir necha himoya qatlamida mavjud zaifliklar muayyan vaziyatda bir-biriga mos kelganda hodisa yuz berishi mumkinligini izohlaydi. Fikrimizcha, ushbu modellar mehnatni muhofaza qilishning to‘liq ta’rifi emas, balki hodisalarning sabablari, himoya choralaridagi nuqsonlar va oldini olish imkoniyatlarini tahlil qilishga xizmat qiluvchi nazariy vositalardir. Mehnatni muhofaza qilishga doir adabiyotlarda, avvalo, xodimning hayoti va sog‘lig‘ini ishlab chiqarish natijalaridan ustun qo‘yish tamoyili ilgari suriladi. Xavfsiz mehnat sharoitlari xodimning hayoti va sog‘lig‘iga zarar

yetkazish xavfi maqbul darajaga tushirilgan mehnat sharoitlarini anglatadi; ularga erishish xavflarni oldindan aniqlash, baholash va imkon qadar bartaraf etishni talab qiladi. Xalqaro mehnat tashkilotining 187-son konvensiyasi mehnat xavfsizligi va sog‘lig‘ini boshqarishning milliy tizimlari hamda ularni izchil takomillashtirishga qaratilgan yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydi. Shu bois xodimlarni mavjud xavflar va himoya talablari haqida xabardor qilish, himoya choralarini muntazam ko‘rib chiqish, ish beruvchi va xodimlarning mas’uliyatini belgilash muhim hisoblanadi. Xalqaro mehnat tashkilotining boshqaruv tizimlari bo‘yicha ko‘rsatmalarida ham mehnat xavfsizligi masalalarini tashkilot faoliyatiga integratsiya qilish va xodimlar ishtirokini ta’minlashga urg‘u beriladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI Tadqiqotning markaziy savoli mehnatni muhofaza qilish tushunchasi, uning huquqiy ifodasi va amaliy ahamiyatini o‘rganishga yo‘naltiriladi. Ma’lumotlar ilmiy maqolalar, darsliklar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda xalqaro materiallarni belgilangan mezonlar asosida izchil o‘rganishga qaratilgan hujjatli tahlil orqali yig‘iladi. Hujjatli tahlil tadqiqot savoliga tegishli yozma hujjatlarni belgilangan mezonlar asosida o‘rganish usulidir. Huquqiy manbalar o‘rtasidagi muvofiqlik va farqlarni aniqlash uchun qiyosiy-huquqiy tahlil qo‘llanadi; bu usul turli huquqiy hujjatlar yoki tizimlardagi normalarning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash maqsadida solishtirishni anglatadi. Xalqaro mehnat tashkilotining boshqaruv tizimlariga doir yo‘riqnomasi va ISO talablari xalqaro materiallarni tahlil qilishda metodik asos sifatida olinadi. Manbalar mavzuga bevosita aloqadorligi, rasmiyligi, dolzarbligi va tekshirilishi mumkinligiga ko‘ra tanlanadi. Milliy normativ-huquqiy hujjatlarning amaldagi matni LexUZ kabi rasmiy manbalarda, xalqaro hujjatlar esa Xalqaro mehnat tashkilotining rasmiy bazalarida tekshiriladi. Ilmiy adabiyotlarni saralashda nashr sanasi, muallifning sohaga aloqadorligi hamda havola qilingan manbalarning ishonchliligi hisobga olinadi. Shu tariqa huquqiy va ilmiy manbalarning maqomi hamda mazmuni o‘zaro farqlanib, tahlil doirasiga asosli ravishda kiritiladi. Dastlab

manbalar huquqiy maqomi va mazmuniga ko‘ra guruhlanadi, so‘ng tadqiqot savollariga muvofiq mavzular bo‘yicha tahlil qilinadi. Alohida hujjatda bayon etilgan norma boshqa tegishli manbalar bilan solishtirib tekshiriladi, ziddiyatli talqinlar esa alohida qayd etiladi. Tahlil normativ hujjatlar va e’lon qilingan ilmiy manbalar bilan chegaralanadi. Shu sababli korxonalardagi dala kuzatuvlari hamda so‘rovlar tadqiqot usullari tarkibiga kiritilmaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR [Eslatma: kvadrat qavs ichidagi joylarga o‘zingiz o‘tkazgan tadqiqotning haqiqiy natijalarini yozing; ma’lumotni o‘ylab topish akademik halollikning qo‘pol buzilishidir.] O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mehnat qilish huquqi va munosib mehnat sharoitlariga doir kafolatlar mehnatni muhofaza qilishning oliy huquqiy asosini tashkil etadi. Ushbu kafolatlar mehnat munosabatlarida inson hayoti va sog‘lig‘ini ustuvor qadriyat sifatida e’tirof etib, xavfsiz va gigiyenik sharoitlarni ta’minlash bo‘yicha davlat hamda ish beruvchi zimmasidagi majburiyatlarni asoslaydi. 2022-yilda qabul qilingan Mehnat kodeksi mehnat munosabatlari doirasida xodim va ish beruvchining huquq hamda majburiyatlarini belgilasa, 2016-yil 22-sentabrdagi O‘RQ-410-son Qonun mehnatni muhofaza qilishga oid talablar, boshqaruv va nazorat masalalarini maxsus tartibga soladi. Shu bois Kodeks umumiy mehnat huquqiy munosabatlarni, maxsus Qonun esa xavfsizlikka doir alohida talablarni belgilovchi o‘zaro bog‘liq manbalar sifatida qaraladi. Xalqaro mehnat standartlarini milliy normalar bilan qiyoslashda har bir hujjatning O‘zbekiston uchun huquqiy maqomi alohida aniqlanishi lozim. Xalqaro konvensiyaning majburiyligi uning davlat tomonidan ratifikatsiya qilingan-qilinmaganiga bog‘liq, yo‘riqnomalar va boshqaruv tizimlariga oid standartlar esa tegishli huquqiy asos bo‘lmasa, konvensiya maqomiga tenglashtirilmaydi. XMTning mehnat kelajagi haqidagi qarashlarida xavfsizlik va salomatlikni markazga qo‘yish, profilaktik boshqaruvni yo‘lga qo‘yish, milliy tizimlarni rivojlantirish va xavfsizlik madaniyatini mustahkamlash muhim deb ko‘rsatiladi. Normativ manbalar

o‘rtasidagi vazifa va qo‘llanish doirasi quyidagi jadvalda qisqacha ifodalanadi. Mehnatni muhofaza qilishning asosiy huquqiy manbalari Tahlildagi vazifasi Tarmoqa solish Asosiy kafolatni belgilash Xavfsiz mehnat huquqi Daraja Oliy huquqiy asos Manba 1-jadval O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Tomonlar huquq va majburiyatlari Maxsus tartibni aniqlash Qiyosiy mezonlarni belgilash Mehnat munosabatlari Mehnat muhofazasi talablari Mehnat xavfsizligi standartlari Kodeks Maxsus qonun Xalqaro manba Mehnat kodeksi, 2022 O‘RQ-410-son Qonun, 2016 XMT hujjatlari Jadvaldan ko‘rinadiki, konstitutsiyaviy kafolatlar umumiy yo‘nalishni belgilaydi, Mehnat kodeksi mehnat munosabatlaridagi huquqiy mexanizmlarni mustahkamlaydi, maxsus Qonun esa muhofaza talablarini aniqlashtiradi. Xalqaro hujjatlarning milliy amaliyotdagi o‘rni esa ularning turi va O‘zbekiston uchun amaldagi huquqiy maqomiga muvofiq baholanadi. Huquqiy talablarning ish joyida ro‘yobga chiqishi mas’uliyatning ish beruvchi va xodim o‘rtasida taqsimlanishiga bog‘liq. Kasbiy xavf mehnat faoliyati bilan bog‘liq xavfli yoki zararli omillar ta’sirida xodim sog‘lig‘iga zarar yetishi ehtimoli va uning oqibatlari majmuasidir. Ish beruvchi bunday xavflarni aniqlashi va baholashi, ish joylarini xavfsiz tashkil etishi, zarur jamoaviy hamda shaxsiy himoya vositalarini taqdim etishi, xodimlarni o‘qitishi va yo‘riqnomadan o‘tkazishi lozim. Xodim esa belgilangan xavfsizlik talablariga rioya etishi, berilgan himoya vositalaridan to‘g‘ri foydalanishi va aniqlangan xavfli vaziyatlar haqida mas’ul shaxslarga o‘z vaqtida xabar berishi kerak. Kasbiy xavflarni baholash ish joyidagi xavfli va zararli omillarni aniqlash, ularning yuz berish ehtimoli hamda mumkin bo‘lgan oqibatlarini hisobga olish va tegishli nazorat choralarini tanlash jarayonidir. Profilaktik chora baxtsiz hodisa yoki kasb kasalligining oldini olish yoxud uning ehtimoli va oqibatlarini kamaytirish uchun oldindan amalga oshiriladigan tadbirdir. Bunday choralar, avvalo, xavfni manbada bartaraf etish, so‘ng texnik va muhandislik yechimlari bilan kamaytirish, tashkiliy tartiblarni joriy etish va sanitariya-gigiyenik talablarni ta’minlash bosqichlarini qamrab oladi. Xavfni

boshqa usullar bilan yetarlicha nazorat qilish imkoni bo‘lmaganda shaxsiy himoya vositalari qo‘llanadi; shu tariqa vositalar tanlovi xavfni kamaytirish ketma-ketligiga mos kelishi zarur. Mehnatni muhofaza qilish talablariga izchil rioya etish jarohatlanish va kasb kasalliklari ehtimolini kamaytirish, xodimlarning ish qobiliyatini saqlash hamda ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta’minlashga xizmat qiladi. XMT yondashuvida ham mehnat xavfsizligi faqat alohida texnik tadbirlar bilan cheklanmay, boshqaruv, profilaktika va xodimlar ishtirokini qamrab oluvchi tizimli faoliyat sifatida talqin qilinadi. Samarali amaliyot uchun ish joylarida muntazam yo‘riqnoma o‘tkazish, o‘zgarayotgan sharoitlar sabab xavflarni qayta ko‘rib chiqish, xodimlarning xavf haqida xabar berishiga imkon yaratish va hodisalarning tub sabablarini o‘rganish zarur. Aks holda, rasmiy yo‘riqnoma bilan amaldagi ish usuli o‘rtasida uzilish yuzaga kelishi, himoya vositalari noto‘g‘ri ishlatilishi yoki xavf haqida kech xabar berilishi mumkin. Shu sababli huquqiy talablarni amaliy nazorat, xodimlarning faol ishtiroki va muntazam profilaktika bilan birgalikda qo‘llash mehnat xavfsizligini ta’minlashning muhim shartidir.

XULOSA VA TAKLIFLAR Tadqiqot mehnatni muhofaza qilish tushunchasining mazmunini tor va keng ma’nolarda farqlash imkonini berdi. Tor ma’noda u texnika xavfsizligini, keng ma’noda esa xodimlarning hayoti va sog‘lig‘ini saqlashga qaratilgan huquqiy, tashkiliy hamda profilaktik choralar yaxlit tizimini anglatadi. Fikrimizcha, ushbu yondashuv tushunchani faqat xavfsizlik qoidalariga rioya etish bilan cheklamay, kasbiy xavflarni oldindan aniqlash va baholash, ularni nazorat qilish, himoya choralarini takomillashtirish hamda ish beruvchi va xodimlarning mas’uliyati va ishtirokini ta’minlashni ham qamrab oluvchi tizim sifatida talqin etishning ilmiy-amaliy ahamiyatini belgilaydi. Mehnatni muhofaza qilishning huquqiy asoslari konstitutsiyaviy kafolatlar, Mehnat kodeksi va maxsus qonun bilan shakllanadi, xalqaro hujjatlarning milliy amaliyotdagi o‘rni esa ularning huquqiy maqomiga bog‘liq. Amaliy jihatdan ish

beruvchi va xodimning o‘zaro mas’uliyatini ta’minlash, kasbiy xavflarni muntazam baholash va profilaktika choralarini xavfni kamaytirish ketma-ketligiga muvofiq qo‘llash zarur. Bunda xavfsizlik choralarini muntazam nazorat qilish, xodimlarni qarorlar va profilaktik tadbirlarda faol ishtirok ettirish, shuningdek, xavflarni o‘zgarishlarga muvofiq qayta ko‘rib chiqish tavsiya etiladi. Bu yondashuv jarohatlanish va kasb kasalliklari ehtimolini kamaytirishga xizmat qiladi. Tadqiqot hujjatli va qiyosiy-huquqiy tahlil bilan cheklangani sababli, kelgusida mehnatni muhofaza qilish qoidalarining amaliyotda bajarilishi, ish beruvchi Respublikasining va xodimlar ishtiroki hamda xavflarni baholash samaradorligini empirik usullar orqali o‘rganish maqsadga muvofiq. Bunday izlanishlar huquqiy normalarni amaliy ehtiyojlar bilan qiyoslash va profilaktika choralarini yanada takomillashtirishga asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

O‘zbekiston “Mehnatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni. – URL:https://lex.uz/docs/303142

2. O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. – URL:https://lex.uz/docs/6257288
3. Occupational Safety and Health Convention, 1981 (No. 155).
4. Promotional Framework for Occupational Safety and Health Convention, 2006 (No. 187).
5. ILO-OSH 2001: Guidelines on Occupational Safety and Health Management Systems / International Labour Office. – Geneva, 2001.
6. Occupational health and safety management systems — Requirements with guidance for use / International Organization for Standardization. – Geneva, 2018.
7. Safety and health at the heart of the future of work: Building on 100 years of experience / International Labour Organization. – Geneva: International Labour Office, 2019